

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXIX

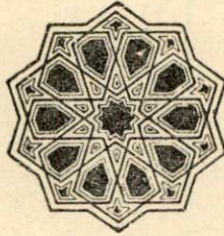

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXIX

İÇİNDEKİLER

Prof. Dr. Hüseyin ATAY: <i>Bilgi Teorisi (İlmin İmkânı)</i>	1
Prof. Dr. Süleyman ATEŞ: <i>Ahkâm ez-Zevac ve't-Talakki Dav'il Kitâbı ve's-Sünne</i>	41
Prof. Dr. Mehmet S. AYDIN <i>İkbâl'in Felsefesinde İnsan</i>	83
Çev. Prof. Dr. Mehmet S. AYDIN, <i>Tanrı ve Yunan Felsefesi</i> .	107
Prof. Dr. İsmail CERRAHOĞLU, <i>Abdurrahman İbnu'l-Cevzi ve "Zâdu'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr" adlı eseri</i>	127
Prof. Dr. İbrahim A. ÇUBUKÇU, <i>Kültür Tarihimizde Sanatın Değeri</i>	135
Çev. Prof. Dr. Mehmet DAĞ, <i>Rudolf Bultman</i>	145
Prof. Dr. Mustafa FAYDA, <i>Vefatının 10. Yılı Dolayısıyla Türkistanlı Âlim Mübeşşir et-Tırâzî</i>	187
Prof. Dr. İsmet KAYAOĞLU, <i>İslâm Medeniyetinin Batıya Etkileri</i>	215
Prof. Dr. Ahmet UĞUR, <i>Kemal Paşa-Zade'nin VIII. Defteri</i>	223
Doç. Dr. Hayrani ALTINTAŞ, <i>Psikoloji Sözlüğü Üzerine Küçük Bir Deneme</i>	241
Doç. Dr. Hayrani ALTINTAŞ, <i>Psychologie Religieuse</i>	251
Doç. Dr. Rami AYAS, <i>Üniversitesi Gençliğinin Zihin Hayatı</i>	263
Çev. Doç. Dr. Mehmet AYDIN, <i>Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik</i>	267
Doç. Dr. Sabri HİZMETLİ, <i>İbâdilikte Azzabe</i>	285
Çev. Yrd. Doç. Dr. Selahattin EROĞLU, <i>Allah'ın Sıfatları Hakkında Zemahşeri ve Beydâvî Arasındaki Münakaşalar</i>	303
Çev. Yard. Doç. Dr. Selahattin EROĞLU, <i>İlk Fıkhî Mezheplerin Kaynakları</i>	313
Yrd. Doç. Dr. Münir KOŞTAŞ, <i>Sosyalleşme (Socialisation)</i>	329

Çev. Yrd. Doç. Dr. Münir KOŞTAŞ <i>Bir Ülkenin Kıymet Hükümleri ve Dini Müesseseleri Nasıl İncelenir</i>	335
Doç. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK, <i>Münafıklık ve Dönmelik Üzerinde Bir Araştırma</i>	347
Yrd. Doç. Dr. Ruhi KALENDER, <i>Türk Musikisi'nde Kullanılan Makamların Tesirleri</i>	361
Yrd. Doç. Dr. Nesimi YAZIZICI <i>Klâsik İslâm Döneminde Haberleşme Kurumu İle İlgili Bazı Mülâhazalar</i>	377
Ar. Gör. Ethem CEBECİOĞLU, <i>Prof. Nicholson'ın Kronolojik Esaslı Tasavvuf Tarifleri</i>	387

İSLÂM MEDENİYETİNİN BATI'YA ETKİLERİ

Prof. Dr. İsmet KAYAOĞLU

İslâm medeniyetinin Batı'ya etkilerine geçmeden önce bu medeniyetin özelliklerini belirtmek yerinde olur.

Bilindiği gibi İslâmiyet insanları yanlış inançlardan ve kötü davranışlardan kurtarmak için doğmuştur. İslâm d'ni tek Tanrı'ya inanmayı isteyen ve gerektiren bir dindir. İnanç esaslarının içinde en başta Allah'a iman gelmektedir. İmanın şartlarının ilki olan bu inanç, İslâm medeniyetinin temel bir özelliği olmuştur. Çünkü İslâmiyet çok tanrıcılık ve puta tapıcılık ile savaşmış; insanları eşi ve benzeri olmayan Tek Allah'a inanmaya çağırmıştır. Peygamber Mekke'deki putları bu nedenle kırmış ve İslâmiyetin yayılışı bu esasa dayatılmıştır. Maddî menfaat ve ganimetler amaç olmamıştır.

O halde *İslâm medeniyetinin temelinde Tek Tanrı yani Tevhid inancı bulunur.*

İslâm medeniyeti kendinden önce birkaç medeniyetin yaşadığı alan üzerinde yayılmıştır. Bunlar *Eski Mısır* medeniyeti, *Eski Yunan* medeniyeti ve *Sasani* medeniyetleridir. Her medeniyet kendinden önceki medeniyetlerden esinlendiği gibi İslâm medeniyetinin de bu medeniyetlerden müsbet yönde etkilendiği bilinmektedir. Hiç bir medeniyet yalnız başına doğmaz. Kendi içine kapalı bir medeniyetin doğup gelişmesi mümkün değildir. Müslümanlar bu eski uygarlıkların yetiştirdiği dehaları tanımışlar, eserlerini ve abidelerini görmüşler, sosyal kurumlarını incelemişlerdir. Bununla birlikte İslâm medeniyeti ile adı geçen medeniyetlerin ayıldıkları hususlar vardır. Bunların herbirinde dinin rolü, dünya görüşü ve nizamı farklıdır. Meselâ İslâm medeniyetinde dinin müsbet mevkii çok yüksek olduğu halde, Yunan ve Avrupa medeniyetinde din aynı rolü oynamamıştır¹.

Müslümanlar, eski medeniyetlerin fikrî mahsullerinden *tercümeler* vasıtasıyla haberdar oldular. Eski Yunandan birçok klasik eserleri Arap-

1 OSMAN TURAN, *Tarihi Akışı İçinde Din ve Medeniyet*, İstanbul, 1980, s. 35, 37.

çaya çevirdiler veya çevirttiler. Bu çeviriler sonunda bir *Uyanış Devri* başladı. Müsbet ilim ve akılcılık ortamı hazırlandı. Müslümanlar İspanya ve Sicilya'yı fethettikten sonra bu klasik eserleri ve Antikite'yi Avrupa'ya tanıtmaya şerefine kavuştular. Artık Batılılar, *eski Yunan eserlerini* okumak için Arapça öğreniyorlardı. Böylece hem eski Yunan hem de İslâmı öğrenmek mümkün oluyordu.

Büyük tercüme çalışmaları 750'den 900'e kadar sürdü. *Sanskritçe, Pehlevice, Yunanca ve Süryanice*'den eserler tercüme edildi. Bu amaçla *Me'mun* Bağdad'da bir kütüphane, akademi ve tercüme bürosundan oluşan *Dar'ul-hikme* adı verilen bir kurum kurdu. *Dar'ul-hikme*'deki mütercimlerin başında *Huneyn b. İshak* adlı bir Nesturi hekim vardı. Kendi ifadesine göre *Galien*'in yüz kadar eserini tercüme etti. Bu sayede bu büyük alimin bazı eserleri yok olmaktan kurtuldu. *Huneyn* ayrıca *Aristo, Eflatun, Hipokrat, Batlamyus*'tan çeviriler yaptı, Onun oğlu da tercümelerinde babasının yardımcısı oldu².

Halife Me'mun, Huneyn'e tercüme ettiği kitapların ağırlığı kadar altın ödeyerek hazineyi tehlikeye düşürdü. *El-Mutevekkil* onu saray hekimi yaptı. *Huneyn*, halifenin bir düşmanına karşı, zehir hazırlama isteğini reddetti. Hapse atıldı³.

900 yılına kadar süren bu çalışmalar sonunda müslümanlar, Yunanca; astronomi, matematik, tıp ve felsefe eserlerinin çoğunu Arapça'ya tercüme ettirdiler. Bu Arapça tercümeler sayesinde *Yunan klasikleri* günümüze kadar ulaştı.

“Öncü ve hazırlayıcı bazı münferit ve mevzî ilmi ve kültürel temaslardan sonra, Avrupa, XII. yüzyıl içinde İslâm Dünyası ilim ve tefekkürü ile sistemli bir temasa geçmiş, Arapça ilim ve felsefe eserleri Latinceye tercüme edilmiştir. Büyük önemini tebarüz ettirmek için bu kültür teması çağına, XVI. yüzyıl rönesansı ile kıyaslayarak, XII. yüzyıl rönesansı adı verilmiştir. Çünkü XVI. yüzyıl Rönesansının özellikleri sanat ve edebiyata ilişkin olduğu halde, XII. yüzyıl rönesansı ilk planda olmak üzere ilim ve felsefeyi ilgilendirmektedir”⁴.

2 WILL DURANT, *İslâm Medeniyeti* (Tercüman 1001 Temel Eser), İstanbul, Tarihsiz, s. 96; B. LEWIS, *Tarihte Araplar*, çev: H.D. Yıldız, İstanbul, 1979, s. 168; H. YURDAYDIN, *İslâm Tarihi Dersleri*, Ankara, 1971, s. 46.

3 WILL DURANT, A.g.e., s. 96-97.

4 A. SAYILI, *Ortaçağ İslâm Dünyasında İlim Çalışma Temposunda Ağırbaşının Bazı Temel Sebepleri* (Avrupa ile mukayese), Araştırma I, DTCF Felsefe Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Ankara 1963, s. 24.

Tercümeler serbest tefekkürün doğmasında büyük etken olmuştur. Şüphesiz yeni tesirlere kapılarını kapamış, yaratma kabiliyetini kaybetmiş olan ve eski üstatların taklitçiliğini yapan bir tefekkürün taassup hareketi karşısında yenilmesi, gerilemesi zaruridir⁵.

İslâm Dünyasında fikrî ve ilmî alandaki parlaklık sonucunda XI. yüzyıl sonlarında Avrupa'da Doğu'ya karşı ilgi uyandı. Haçlı seferleri, Endülüs ve Sicilya Medreseleri, nüfusun artması, içe kapanma sonucu eski Batı eğitim ve ilim sisteminin yetersizliği, İslâm alemi ile temas etmeği ve genişlemeği zorunlu kılıyordu.

İlk defa rahipler arasında Fransa'da ve özellikle Normandiya'da ilk ilim hareketleri gelişmeğe başladı. Birinci aşamada; *İtalya, İspanya* ve *Güney Fransa*'dan birçok kimsenin İslâm medreselerine tahsile geldiklerini görüyoruz. Matematik, Felsefe, Tıp ve Astronomi tahsil eden üniversitelerde profesör adayları oldular. İkinci aşamada; *Güney Avrupa'da İslâm medreselerini taklit ederek ilk üniversitelerin kurulduğunu görüyoruz*. Binaların mimari özelliği, ders programları, eğitim usulleri tamamen İslâm medreselerinin taklidi idi. İlk defa Napoli krallığında Salerno medresini kurdular. Üçüncü aşamada; Artık İslâm ilmi İtalya medreseleri vasıtasıyla Fransa'ya ve diğer Batı ülkelerine sokulmağa başlamıştı. XIII. yüzyıl başlarında *Bolonya* ve *Montpellier Üniversiteleri* kuruldu. Biraz sonra *Paris Üniversitesi* faaliyete başladı. Bu asır içinde aynı model üzerinde *Oxford, Köln (Cologne) Üniversiteleri* teşekkül ederek yeni ilimler *İngiltere* ve *Almanya* içlerine sokuldu⁶.

Öteyandan İslâm Dünyası'nın Batı'yı etkilemesi ve tanınmasını sağlayan bir alan da ticarettir. İslâm dini her zaman ticareti teşvik edici olmuştur. Hac mevsiminde bile Hicaz ticarete sahne olmuştur.

Yakın Çağlarda İslâmiyet Güney-Doğu Asya'ya ve Doğu Afrika'ya tacirler vasıtasıyla yayılmıştır. Bu uzak bölgelere giden müslüman tacirler temas ettikleri yerli halkın huzurunda dini vecibelerini yerine getirirken onların hayranlığı ile karşılaştılar ve İslâmiyet yayıldı.

Müslümanlar *İspanya* ve *Sicilya*'ya hakim olduktan sonra, buraları diğer İslâm ülkeleri ile derhal ticaret yapmaya başladı. *İspanya'daki Araplar* maddi hayat seviyesi itibarıyla yerlilerden daha lüks yaşıyordu.

5 H.Z. ÜLKEN, *Uyanış Devrinde Tercümenin Rolü*, İstanbul, 1935, s. 243.

6 H.Z. ÜLKEN, *A.g.e.*, s. 243-4; Ord. Prof. Dr. E. HİRŞ, İslâm tesirinden bahsetmemekte Paris'te Katedrallerin yanı sıra kurulmuş okullardan ve bu arada XII. yüzyılın ilk yıllarında Paris'de ders okutmaya gelen Abelard'la birlikte yüksek derecede öğretimden söz etmektedir. Bkz: E. HİRŞ, *Dünya Üniversiteleri ve Türkiye'de Üniversitelerin Gelişimi*, c. I, İstanbul, 1950, s. 25, 26.

Yerliler de onları taklit etmeye başladı. Dış görünüşü itibarıyla başlayan bu benzeme olayı daha sonra onların kültürlerine de etki etmiştir. İspanya'daki müslüman varlığı yalnız siyasi ve askerî değil aynı zamanda kültürel olmuştur⁷.

Din farkı ticaret yapmağa engel olmamıştır. İtalya'nın *Venedik*, *Amalfi*, *Sicilya*'nın *Palermo* ve *Messina* kentleriyle Kuzey Afrika'daki müslümanlar arasındaki canlı ticaret hayatını XI. yüzyıl Arap yazarları anlatır.

991 yılında *Venedik kralı II. Peter Orsoleo*, hükümdarlığa başlarken, Venedik ile iyi ilişkiler kurmaları için bütün müslüman hükümdarlara elçiler gönderir. Ayrıca *Lido* ve *Cenova*'dan kalkan ticaret gemileri, *Suriye* ve *Mısır* limanlarına düzenli seferler yapmağa başlarlar. Fatımî halifesi *el-Mustansır*, *Kudüs* şehrinin bir kısmını Hristiyan hacılarıyla tüccara ayırır⁸.

Doğu'ya gelen tüccar burada uzun süre kalır. *Venedik* ve *Cenova* tacir en az altı ay İslâmî hayatın ritmiyle, yabancı bulduğu bir kültür dünyasının içinde vaktini geçirir⁹.

Doğu'nun *Avrupa* ile ticarî münasebetleri iki yoldan olmuştur. Biri *Akdeniz* üzerinden, *Suriye*, *Mısır* sahilleriyle *İtalyan* liman şehirlerinin arasındaki deniz yolu ve *İspanya*'dan *Avrupa* içlerine kadar uzanan kara yoludur. (Kültürel geçişler de daha çok bu yoldan olmuştur). Diğer yol ise *Avrupa*'nın *Rusya* üzerinden *Doğu* ile ticaret yaptığı yoldur. *Karadeniz*'in kuzeyinden *Volga* üzerinden geçen bu yol Orta Asya'da kadar uzanıyordu. Arkeolojik kazılar sonucunda *Kuzey Ülkelerinde* bulunan eski *Arap yazılı paralar* buradaki ticaret trafiğinin mevcudiyetini gösterir¹⁰.

Akdeniz yoluyla *Avrupa*'ya daha çok kumaş ve elbisenin geçtiğini biliyoruz. X. yüzyılda Arap ülkelerinden *İspanya*'ya pamuklu dokuma endüstrisi geçmiştir. Bunun yanı sıra ipek, diba, gümüş ve altın işlemeli doğu kumaşları *Avrupa*'nın uzun süre hayranlığını kazanmış, bütün Ortaçağ boyunca bu kumaşlar *Doğu*'dan ithal edilmiştir. Kralların, prenslerin, kilise büyüklerinin elbiseleri, *Doğu*'dan getirilen bu ipek ve dibalardan yapılmıştır.

7 W.M. WATT, *L'influence de l'İslam sur L'Europe Medieval*, Revue des Etudes İslamiques, XL (1972), Paris 1972, s. 25, 26.

8 SİGRİD HUNKE, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslam Güneşi*, çev: Servet Sezgin, İstanbul, 1972, s. 37-38.

9 SİGRİD HUNKE, *A.g.e.*, s. 38.

10 OTTO SPIES, *Doğu Kültürünün Avrupa Üzerindeki Tesirleri*, çev: N. Ersoy, A.T.O. Dergisi İlave yayını No: 8, Ankara, 1974, s. 14.

Müslümanların *İtalya* ile münasebetlerinden sonradır ki *İtalya*'da dokumacılık başladı. İtalyanlar dokumacılıkta hem Arap malzemelerini hem de Arap motiflerini kullanıyorlardı. Bu yüzden *İtalya*'da dokunan kumaşlarda *Oriental karakter* hakimdi. Hatta daha sonra 1126 yılında Germen-Roma imparatorunun taç giyme töreninde giydiği ipek elbise ve çoraplar, üzeri *Arap motifleri* ile süslü *Palermo* ipeği idi¹¹.

Haçlı seferleri sırasında *Batılılar*, müslümanları yakından görüp tanıdılar. Haçlı seferlerine katılanlar ülkelerine dönerlerken bir kısım lüks eşyanın yanı sıra *Doğu'nun bir kısım düşünce ve değer hükümlerini* de beraber götürdüler. Bizans, Hristiyan ve İslâm efsane motifleri bu yolla Avrupa'ya geçti.

Sicilye kralı *II. Frederik Sicilya*'da ve Haçlı seferleri esnasında *Doğu*'da müslümanları yakından tanımak imkânına kavuşmuştur. Kendisi doğu kıyafetini, müslüman adetlerini benimsemişti. O ayrıca Arapçayı da öğrenmiş ve İslâm düşünür ve yazarlarını orijinallerinden okumak imkânına sahip olmuştur.

İslâm düşüncesinin de tesiri altında kalan *II. Frederik* bütün dinlere karşı müsamahalı olmuştur. *II. Frederik* 1224 yılında *Napoli*'de bir Üniversite kurdu ve burayı İslâm düşüncesini Batı'ya tanıtmak için bir akademi haline getirdi. Bu kurumun önemli bir işi de Arapçadan Lâtinceye tercüme yapmaktır¹².

İslâm düşüncesi Lâtince çevirilerle çok geçmeden etkilerini göstermeğe başladı. Batı, *İbn Rüşü* tanımla akılcılık ve Rönesans devrinin kilise düşmanlığı çağını başlatmıştır.

Tıp alanında tamamıyla İslâm tesiri hakim bulunmakta idi. *İtalya*'daki *Bolonya* şehrinde sonra, *Fransa*'da tıp araştırmalarının merkezi olarak *Montpellier Üniversitesi*nde, tıp tahsilinde akademik ünvan almak isteyen adaylara ait 1340 tarihli bir programda *İbn Sina*'nın *Kanun* adlı ünlü eserinin I ve IV. kısımlarının yer aldığı görülmektedir. Bu tarihten itibaren İslâm tabipleri hakkında bir dersin de okutulmaya başlandığı görülmektedir. 1567'de İslâm tıp eserleri okullardaki ders kitapları arasından çıkartılmıştır. Fakat ara-sıra da olsa *İbn Sina*'nın *Kanun*'u hakkındaki dersler 1607'ye kadar devam etmiştir¹³.

11 OTTO SPIES, *A.g.e.*, s. 14, 15.

12 DE LACY O'LEARY, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, çev: HÜSEYİN YURDAYDIN-Y. KUTLUAY, II. baskı, Ankara, 1971, s. 168; H. YURDAYDIN, *İslâm Tarihi Dersleri*, s. 49.

13 DE LACY O'LEARY, *A.g.e.*, s. 173-174.

Müslümanlar Avrupa'ya pratik hayatta da bazı yenilikleri tanıtmışlardır. Meselâ *İspanya'da tarım alanında*, bilimsel sulama sistemi ile birlikte turuncgiller, pamuk, şeker kamışı ve pirinç gibi mahsulleri tanıttılar. Tekstil, seramikçilik, kağıt yapımı, ipekçilik ve şeker istihali gibi birçok endüstri kollarını geliştirdiler. Tarım ve zanaat kollarında kullanılan birçok Arapça kelime Arap etkisinin kuvvetini açıkça ortaya koymaktadır¹⁴.

Kültür ve medeniyetin yayılmasında birinci derecede önemli olan *kağıdın yayılmasında* müslümanların rolü vardır. Bilindiği gibi kağıdın mucidi Çinlilerdir. *Çinliler* çok eski zamanlardan beri ipek kozasından kağıt yapmasını biliyorlardı. Bu usul Çin'den Orta-Asya'ya geçti. 704 yılında Araplar Semerkand'ı zaptettikleri sırada orada bir kağıt imalathanesine tesadüf ettiler. Bunu nasıl imal edebileceklerini araştırdılar. Bilindiği gibi o zaman yalnız ipekden imal ediliyordu. İpek yerine daha bol ve tedariki kolay bir madde bulmak gerekli idi. Bu mesele, ipeğin yerine pamuğun konması suretiyle halledildi. Ondan sonra da paçavradan kağıt imali uslü icad edildi. Avrupa'ya müslümanlar vasıtasıyla tanıtıldı. İlk defa 1270 yılında *Sicilya'da* kağıt imaline başlandı¹⁵.

Müslümanların ilme bir hizmeti de *pusulayı* Batı'ya tanıtmak olmuştur. Bilindiği gibi pusulayı Çinliler icad etmiş, bunu Avrupa'ya müslümanlar tanıtmıştır. Müslümanların bunu Avrupa'ya tanıtmaları ve Avrupa'da denicilik tekniğinin belli bir düzeye ulaşması ile Dünyayı deniz yoluyla dolaşmak mümkün olmuştur¹⁶.

İslâm ilimlerinin Batı dillerinde bıraktığı izler, *dil yönünden* de tedkik edilmiştir. Batı dillerine geçen kelimelerin bir kısmı medeniyet üstünlüğünden dolayı kullanılan eşyanın isimleri bir kısmı da çeşitli alanlardaki ilmî terimlerdir. Birkaç örnek verirsek:

Arapçada hüccet, senet anlamında kullanılan sakk, Batı'da çek şekli almıştır.

Farsçadan Arapçaya geçen divan kelimesi İtalyancada doana, Fransızcada douane olarak gümrük anlamında kullanılmıştır.

Bayanların giydikleri jupe, Arapça cübbeden, müslin adı verilen kumaş, çıktığı yer olan Musul şehriden ismini alır.

14 B. LEWIS, *Tarihte Araplar*, s. 154.

15 H. BAMMAT, *İslamiyetin Manevi ve Kültürel Değerleri*, çev: B. DÜLGER, Ankara, 1963, s. 127.

16 E. ÜÇYİĞİT, *Ortaçağ İslâm Medeniyetinin Avrupa Medeniyeti Üzerine Tesirleri*, İlähiyat Fakültesi Dergisi, I-II (1955), Ankara 1955, s. 37.

Arapçada şeker anlamına gelen süker kelimesi İtalyanca *zucchero*, Fransızca *sucre* olmuştur.

İçtiğimiz şerbet, kelime olarak sorbet şeklinde fransızlaşmıştır.

Arap dili, İslâm dünyasında bilim dili haline gelmiştir. Algebre, cebir kelimesinden; *chiffre*, sıfırdan; *café*, kahveden gelmektedir. Bu örnekler çoğaltılabilir.

Görüldüğü gibi Ortaçağ İslâm medeniyeti, Avrupa medeniyetine birçok katkılarda bulunmuştur. Bu çağlarda müslümanlarla temasta olan her hristiyanda müslümanların üstün olduğu duygusu vardır.

İslâma bir tepki olarak Avrupa, sarazen dedikleri müslümanların etkilerine sırt dönerek Eski Yunan ve Roma mirasına sarılmaya başladı dersek abartma yapmayız¹⁷.

En yüksek ahlak kurallarını öğütleyen dinimiz bilim, sanat ve teknikte ilerlemeye inananları teşvik etmektedir. Yine müslümanların evrensel bir medeniyet kurmalarına imkân verecek potansiyel bugün için de mevcuttur.

17 W.M. WATT, *A.g. mak.*, R.E.I., XLI (1973) fasc. 1, s. 154-156.